

АНТРОПОМОРФНІ МОТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
ОРНАМЕНТИКИ ЯК СКЛАДОВА СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ
ЕТНОДИЗАЙНУ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Коновалова Ольга Володимирівна

Інститут мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка

м. Київ

Розвиток етнодизайну неможливий без дослідження національної орнаментики. І не зважаючи на домінування фітоморфних та геометричних мотивів в орнаментиці декоративно-ужиткових речей, саме фігури людини демонструють збереження певних світоглядних чинників з часів енеоліту. Зокрема, незмінно-стійкою є ідея “жінки-богині”, що існує на території нинішньої України з середини III тис. до н. е. і продовжує впливати на народну орнаментику протягом всього історичного часу до сьогодення.

Головна мета статті полягає у виявленні антропоморфних мотивів в орнаментиці декоративно-ужиткового мистецтва європейських держав; загальній характеристиці їх іконографії та порівняльному аналізі з українськими зображеннями. Обране географічне поле (Росія, Білорусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова) мотивується в першу чергу спорідненістю кордонів з Україною. Відстеження географічної та мистецької (за видами декоративно-ужиткового мистецтва) локалізації мотивів дозволить вирішити наступні питання:

- з'ясування причини та механізмів спорідненості та відмінності українських та зарубіжних зразків;
- наближення до визначення автохтонних і запозичених антропоморфних мотивів в українській народній орнаментиці.

Оскільки подібне дослідження проводиться вперше і є початковим як у формуванні візуального ряду, так і теоретичних висновків, автор допускає певну частку неопрацьованого матеріалу і, відповідно, низку припущень. Але

цей доробок є початком для подальшого ґрунтовного дослідження з залученням географічно віддалених від України держав Західної Європи.

У мистецтвознавстві відсутні ґрунтовні роботи, присвячені аналізу антропоморфних мотивів української орнаментики у контексті європейського декоративно-ужиткового мистецтва. Дослідник О. Тищенко звертав увагу на витоки та механізм розповсюдження орнаментальних мотивів загалом (не антропоморфних): перша міґрація слов'ян на Північ (поряд з іншими напрямками) відбувалася протягом VI–VII ст. [Тищенко, 1983, 28]. Окремі аспекти зв'язку іконографії антропоморфних зображень України і Європи аналізували М. Селівачов (2005), М. Станкевич (2005, 2007).

Серед зарубіжних дослідників необхідно відзначити М. Гімбутас (Gimbutas), яка понад півстоліття вивчала зображення жінки в епохах неоліту і бронзи. В її дослідженнях (1973, 1989, 1991) систематизовано та проаналізовано великий археологічний матеріал Євразії, сформовано типологічні ряди, простежено взаємовпливи. Інтерпретацію семантики окремих антропоморфних фігур знаходимо у роботах Б. Уолкер (Walker, 1988, 263, 274). Вчений з Македонії Н. Чаусідіс (1994) створив розгалужену типологію зображень людини в орнаментиці південних слов'ян, виділивши жіночі, чоловічі зображення, а також узагальнені людські фігури.

Методологічну цінність мають праці румунських авторів (передусім N. Dupăre), в яких проблематика орнаменту розроблена глибоко й детально. Узагальнюючі праці (Grabowski 1978, Peesch, 1982, Petrie, 1986) надали можливість панорамного огляду західноєвропейського народного мистецтва. Проте виявлення та акцентування артефактів з території України не виявлено, що залишається актуальним завданням вітчизняного мистецтвознавства.

Росія. Зважаючи на існування значної кількості антропоморфних мотивів у російській орнаментиці та загальновідомою їх домінантою у вишивці, ми обмежимося зоною їх найбільшого поширення – центральними та північними районами Росії. Увага в аналізі буде спрямована на визначення витоків мотивів і теорій щодо їх розповсюдження.

Російський учений Л. Динцес (1941) одним із перших визначив спільність форм, технік виконання і мотивів орнаментики російського й українського народного мистецтва. Дослідник порівнював орнаментику дерев'яних різьблених виробів Полтавщини та російської півночі, архангельську та подільську антропоморфну вишивку, курську та галицьку писанку. Зважаючи на перший подібний досвід, автор не досліджував механізм виникнення та поширення певних елементів декору. Він тільки позначив території, через які відбувався зв'язок та висунув гіпотезу щодо впливу російської орнаментики на білоруську та українську: “перехід російських народних форм в українські спостерігається на територіях Орловської, Курської та Воронежської областей та сусідніх з ними Черніговщини й Харківщини” [Динцес, 1941, 22].

На основі питань, окреслених Л. Динцесом, у російській науці сформувалися три головні гіпотези щодо виникнення та розповсюдження антропоморфних мотивів.

Перша теорія ґрунтується на доведенні контактів Півночі Росії з Індією. Серед її активних розповсюджувачів – дослідниця північноросійського орнаменту С. Жарнікова. Співставляючи антропоморфні мотиви вишивок ХІХ ст. з аналогічними, але значно давнішими за часом індійськими, залучаючи етнографічні матеріали і тексти “Рігведи” й “Авести”, автор наполегливо проводить думку про існування прабатьківщини індоевропейців на півночі Росії. Дослідницею створюється наступна схема руху індоевропейців у II тис. до н. е.: північ Росії – степ і лісостеп Східної Європи – Поволжя – Іран – Афганістан – Індія [Жарнікова, 1988, 21]. У цій теорії територія України є певною “транзитною зоною” в східному напрямку. Але автор не враховує локальних особливостей культури цих регіонів, місцевих джерел виникнення певних традицій. Відомо, що найдавніші поодинокі фрагменти вишивки датуються ХІІІ ст., певна кількість зразків – кінцем ХVІІІ і основна маса – ХІХ століттям. Тому порівнювати ці зображення з матеріалами індійського мистецтва, що нараховує тисячолітню історію, недоцільно. В даному випадку

відтворюється міф про існування домінуючої культури та не враховується розвиток локальних осередків.

Друга теорія ґрунтується на доведенні впливу слов'янського язичництва на формування антропоморфних мотивів північноросійської орнаментики. Це питання розглядав, зокрема, В. Василенко. Але його погляд досить узагальнюючий, поетичний, обмежується тільки визначенням джерел північноросійських мотивів: по-перше, це слов'янське язичництво взагалі, по-друге – стародавній Київ і, частково, Володимирська земля [Василенко, 1974, 30].

Третя теорія доводить існування автохтонної традиції північно-західної Росії (Ленінградська, Вологодська області, південь Карелії) в орнаментативній ужитковій речі антропоморфними мотивами. Ця теорія відстежується в працях таких відомих науковців як А. Косменко, І. Шангіна, І. Работнова, які певним чином корегують гіпотезу Г. Маслової щодо впливу новгородського мистецтва на північноросійську антропоморфну орнаментуку. Дослідниця традиційної культури народів північно-західної Росії А. Косменко вважає, що антропоморфні мотиви вишивки та дерев'яного різьблення віконних прикрас мають місцеве походження. “В северном регионе, по обозримым нами археологическим данным, фитоантропоморфные мотивы фиксируются уже в материалах энеолита, железного века, раннего средневековья, наконец, в последней ипостаси мы видим их в вышивке XIX – начала XX века” [Косменко, 1984, 14].

Проте дослідники не відкидають впливу новгородців і ростово-суздальців, які до XII ст. невеликими групами, а з XII ст. масово просуваються на північ і північний схід теперішньої Росії. Саме ця міграція привнесла мотиви з міського феодального середовища, зокрема зображення сиринів (Шангіна, 771).

Білорусь. Антропоморфні мотиви не характерні для білоруської орнаментики, на що наголошували М. Кацар (1955), Я. Сахута (2005). Невелика кількість зафіксованих пам'яток не дозволяє говорити про значне

поширення архаїчних сюжетів з антропоморфними елементами у білоруській народній тканині, хоча знайомство населення з подібними сюжетами не викликає сумнівів [Фадзеева, 1991, 129]. Ця теза підтверджується матеріалами багатьох науковців, які в своїх дослідженнях звертали увагу на антропоморфні зображення у народній орнаментиці ХІХ–ХХ століть.

1929 року вийшов невеликий альбом білоруських тканих орнаментів, які зібрала А. Астрейка. Серед мотивів Жарабоцького району надруковано дві рушникові композиції з зображенням чоловічих фігур [Беларускі ткацкі орнамент., 11]. Дослідниця В. Фадеева визнала домінування геометричних елементів, разом з тим, аналізувала й окремі композиції на рушниках з зображенням людини. Автор окреслила два різновиди сюжетів – архаїчний, в якому прослідковуються відгуки міфологічних мотивів весняно-літньої обрядовості, та побутовий, який набув поширення у ХІХ–ХХ ст. Саме завдяки аналізу побутових сцен виявлено зв'язок з Україною, що проявилось в зображенні селянського житла (мазанка) й традиційного жіночого вбрання (плахта) [Фадзеева, 1991, 123–125].

Проте у ході дослідження було з'ясовано, що значна кількість антропоморфних мотивів зустрічається в районах Білоруського Полісся, що дозволяє окреслити єдиний ареал побутування зображень у зоні українсько-білоруського порубіжжя. Із Західного Полісся (південь Гродненської області) походять ткані рушники зі стилізованими чоловічими фігурками, розташованими над розетами. З Ганцавіцького району Брестської області – окремі зразки вишитих рушників, у яких поєднуються сучасні друковані узорі з архаїчними зображеннями: в бордюрах жіночі постаті чергуються зі стилізованими деревами й птахами [Фадзеева, 1991, 129].

На Східному Поліссі (Гомельська область) антропоморфні мотиви зустрічаються у дерев'яному різьбленні, ткацтві та вишивці. Дослідник народної архітектури А. Локотко відмічав існування антропоморфних мотивів у архітектурному різьбленні [Локотко, 1991, 174]. Архаїчними композиціями з птахами та жіночими фігурами по центру прикрашалися різьблені надвіконні

дошки Добрушського та Петриківського районів та приграничного Красногорського району Брянщини [Рис. 3.83]. Також з Гомельщини походять різьблені пряникові дошки, де поряд із зображенням коня, півня та кози зустрічаються людські силуети (“*жытня баба, паненка*”) [Беларусы..., 189, 302–311].

З Добрушського району походять ткані рушники, аналогічні за стилістикою крелевецьким, в окремих зразках яких чітко окреслюється антропосна складова, а серед номінацій орнаментальних фігур – “*ляльки*”, “*чалавечкі*” (“*чалавекам*”), “*салдацікі*” [Рис. 3.85] [Арнаменты Падняпроўя, 79, 219].

Але необхідно наголосити: архаїчний мотив “на козака”, розповсюджений в орнаментиці Житомирського Полісся, на білоруських ужиткових речах не зафіксований, що свідчить про локальність його існування та самобутність орнаментики українського регіону.

Польща. Антропоморфність не характерна для народної орнаментики Польщі. Проте в окремих видах декоративно-прикладного мистецтва архаїчні зображення займають важливе місце.

З Бескидів (Південь Польщі) походять підставки для ложок – лижники, в яких вішачки декорувалися фігурою людини (*lalka*) [Fryś-Pietraszko, 1988, 76]. Існування аналогічного предмету хатнього начиння на заході України свідчить про загальні традиції деревообробки карпатського регіону. Іноді поодинокі різьблені фігури людини використовувалися в орнаментациі скринь та прялок. Розміщення поряд із солярними знаками може свідчити про їх апотропеїчне значення.

Із середини ХІХ ст. на східних територіях Польщі поширюється мистецтво витинанки, що пояснюється культурними зв'язками із західними областями України. У витинанках існує два типи зображень – архаїчні антропоморфні й сюжетні (*kodra*), які вільно витинають, не складаючи папір. Поширення набула ловицько-саноцька витинанка, в основі композиції якої – жіноча фігура з птахами в руках (*lalka*). Чоловічі постаті використовуються

дуже рідко. Такі зображення вирізають по одній чи декілька в ряд, іноді розташовують поряд з мотивом дерева життя. У побутових сценках чоловічі фігури в національних костюмах мають назви “козоки” (kozoki) чи “хлопоки” (chłoroki) [Ганцкая, 1970, 101].

Використання антропоморфних постатей у вишивці рушників більш характерно для східних регіонів, де вони поширилися завдяки білоруській культурі [Ганцкая, 72]. Зображення людей іноді зустрічаються в орнаменті латунних прикрас широких чоловічих шкіряних поясів Сілезії [Ганцкая, 52]. На писанках антропоморфність поширилася тільки у ХХ ст.

Фігури людини в орнаментиці кераміки використовувалися не часто, зокрема на побутовому та декоративному посуді (Опольське воєводство), на кахлях Мазовецького (Варшава), Малопольського (Краків), Підкарпатського (Жешув) воєводств [Ганцкая, 29, карта №2]. Це головним чином фігури сюжетних сцен, характерні для народного мистецтва ХІХ – початку ХХ століть [Ілл. 3.96]. Межування з Україною Люблінського та Підкарпатського воєводств сприяло тісним економічним контактам та існуванню спільної орнаментальної зони.

Молдова та Румунія. Вважається, що антропоморфні мотиви є характерними для орнаментики народного мистецтва Молдови. Це питання ґрунтовно не вивчалось, але в якості джерел позначалися антропоморфні кам'яні стели епохи бронзи, пізніше – мініатюри з Біблії, книги для ремісників (“кунсти”) [Лівшиц, 1971, 20].

Дослідники засвідчують важливе місце антропоморфних зображень у вишивці рушників та декорі народної архітектури [Опреску, 1960, 36]. Поодинокі зображення, як виключення, трапляються на писанках, кераміці, різьбленні по кістці. Наголошується на розповсюдженні в орнаменті жіночої фігури та повній відсутності зображень чоловіка.

Використання жіночих фігур свідчить про збереження в народному світогляді уявлень про культ плодючості. Але в епоху середньовіччя ці зображення втратили свій первинний магічний зміст і почали набувати

реалістичних рис. Існування самої світоглядної ідеї дозволило відтворювати варіації жіночих постатей у орнаментиці вишивки, килимарства, мережива, деревообробництва.

На полі окремих килимів першої половини ХІХ ст. поодинокі жіночі фігури в широких спідницях ритмічно розташовані між геометричними мотивами. Така композиція характерна для вертикальних прямокутних настінних килимів типу “резбой”.

У різьбі по дереву цікаві зразки архаїчних антропоморфних фігур збереглися в центральних районах Молдови (Кодри). Верхні частини воріт іноді утворювалися за допомогою узагальнених людських фігурок, а нижні прикрашалися різьбленими накладками – зірками з променями у вигляді антропоморфних силуетів. Для традиційної молдавської кераміки антропоморфні зображення не характерні – її специфічною рисою є відсутність складного декору. Тільки в кераміці професійних майстрів середини ХХ ст. з’являються сюжетні мотиви та побутові сцени.

У румунській орнаментиці антропоморфні мотиви існують у вишивці, килимарстві, кераміці. Дослідники відзначають спорідненість румунської вишивки з аналогами інших балканських народів, які тривалий час зазнавали сильного впливу Туреччини [Опреску, 24]. Напевно, вплив ісламу не сприяв поширенню зображень людини. Але геометризовані людські постаті-апотропеї збереглися в декорванні воріт на півночі Румунії.

У районах Банат і Олтенія (південь Румунії між Дунаєм, Олтом і Карпатами) вишиті зображення людини іноді зустрічаються на фартуках – старовинному елементі жіночого одягу, що складається з двох частин – довгої передньої та короткої задньої пілок. На деталі старовинного сакського костюма (1878) кайма складається з антропоморфного, зооморфного й рослинного орнаментів. Фронтальні жіночі фігури з розставленими в боки руками оточені оленями й стилізованими квітами.

Антропоморфні мотиви – рідкісне явище в килимарстві Румунії. На полях килимів з Олтенії та Марамурешу іноді зображуються жінки в

кринолінах, військові, вершники, що свідчить про загальний для ХІХ ст. мистецький процес із його зацікавленістю реаліями життя.

Словаччина, Чехія, Угорщина. Зважаючи на мінімальну та споріднену прикордонну контактну зону, розглянемо антропоморфні мотиви орнаментики цих держав як єдиний територіальний простір.

Для Словаччини характерною особливістю було поєднання умовно-реалістичних фігур людини з ініціалами чи повними прізвищами на одязі (спідницях, рукавах сорочок, кожухах) та інтер'єрних тканинах (рушниках, серветках, обрядових покривалах на хрести). Вишивальниці використовували букви в якості декору, майстерно комбінуючи їх із рослинним чи фігуративним орнаментом [Paličková-Rátková, 47]. Наприклад, на рушнику з центральної Словаччини стрічкова композиція з рядом реально-антропоморфічних фігур жінок і чоловіків розташовується над прізвищем "Tomasik Marija".

Іншого характеру композиції на декоративних завісах до ліжка з Чехії, в яких зображення жінки домінують над стилізованими квітами. У кожній фігурі детально відтворене вбрання: широка орнаментована спідниця, стрічки в зачісці, намисто.

В угорському народному мистецтві також набули розповсюдження сюжетні сцени, які прикрашали керамічні вироби, меблі, дерев'яне хатне начиння. Силуети вершників, піших вояків, селян випилювали й формували з них композиції у квадратних отворах спинок лав, декоративних дошках полиць та столів. Фігури ошатно вдягнених дамам та кавалерів традиційно прикрашали миски, дзеркала.

У вишивці й ткацтві архаїчні антропоморфні мотиви поширення не набули.

Домінування умовно-реалістичних фігур в орнаментіці декоративно-прикладного мистецтва Словаччини, Чехії та Угорщини свідчить про намагання реального відтворення дійсності, що було так характерно для європейської орнаментики ХІХ століття.

Висновки. Розглянувши існування антропоморфних мотивів у орнаментиці декоративно-ужиткового мистецтва порубіжних з Україною держав, відзначимо художню самобутність та різноманітність українських зразків (кераміка, вишивка, ткацтво). Разом з тим, орнаментика Карпат і Поділля є частиною загального східноєвропейського контексту: Дністрово-Прутське межиріччя, незалежно від державних кордонів, є традиційним осередком побутування архаїчних антропоморфних зображень.

У результаті дослідження з'ясувалось існування “пульсуючих” впливів Росії та привнесення антропоморфності на автохтонний архаїчний субстрат нинішніх українських земель. У різні історичні періоди, головним чином з XVII ст., на місцевий субстрат нашаровувалися мотиви народної творчості переселенців, підтримуючи таким чином місцеву традиційну іконографію. Необхідно відзначити певний вплив російської орнаментики на Поділля (мотив “берегині” у вишивці) та Східне Полісся (орнаментика кралевецьких рушників). Але необхідно акцентувати, що ці мотиви вже не були архаїчними, а склалися з нашарувань міської культури середньовіччя та нового часу.

Народне мистецтво Білорусі має багато спільних рис із Україною, тому розглядається не під кутом впливу в той чи інший бік, а скоріше як симбіоз територій (Полісся) з архаїчними ознаками та певними національними відмінностями. Проте архаїчний мотив “на козака”, розповсюджений в орнаментиці Житомирського Полісся, засвідчує самобутність орнаментики українського регіону.

Загальний аналіз побутування антропоморфних зображень у народній орнаментиці Польщі дозволив виявити контактні зони, в яких відчувався вплив української народної культури. Це південно-східний регіон Польщі – Малопольське (Краків), Підкарпатське (Жешув) та Люблінське воєводства. Візьмемо до уваги думку польських дослідників, які констатують пізні походження антропоморфних мотивів, на відміну від геометричної орнаментики [Fryś-Pietraszko, 76].

Аналіз зображень у східноєвропейському контексті дозволив акцентувати універсальні й унікальні особливості антропоморфної орнаментики народного мистецтва України. Формування ментальних засад, пов'язаних із культом жіночого божества, було характерним для всього європейського ритуального простору. Верхнє Подністров'я та Попруття, Дніпровське Правобережжя України були складовими загальноєвропейського контексту формування культури неоліту – енеоліту, в якій закладені витoki антропоморфних мотивів.

Поглиблене дослідження антропоморфних мотивів української орнаментики у загальноєвропейському просторі є завданням наступних наукових розвідок. А результати дослідження стануть важливою складовою розвитку теорії та практики етнодизайну.

Використана література

1. Тищенко О. Р. Декоративно-прикладне мистецтво східних слов'ян і давньоруської народності / О. Р. Тищенко. – К. : Вища школа, 1983. – 110 с.
2. Динцес Л. А. Историческая общность русского и украинского народного искусства / Л. А. Динцес // Советская этнография. – 1941. – № 5. – С. 21–58.
3. Жарникова С. В. Архаические мотивы севернорусской орнаментики (к вопросу о возможных праславянско-индоиранских параллелях) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук / С. В. Жарникова. – М., 1988. – 27 с.
4. Василенко В. М. Народное искусство. Избранные труды о народном творчестве X–XX веков / В. М. Василенко – М. : Сов. художник, 1974. – 293 с.
5. Косменко А. П. Народное изобразительное искусство вепсов / А. П. Косменко. – Л. : Наука, 1984. – 199 с.

6. Фадзеева В. Я. Беларускі ручнік / В. Я. Фадзеева. – Мінск : Польша, 1991. – 328 с.
7. Беларускі ткацкі орнамент перабіранай і накладной тэхнікі : альбом / [склад. А. Астрэйка]. – Менск, 1929. – 18 с.
8. Локотко А. И. Белорусское народное творчество / А. И. Локотко. – Минск : Навука і тэхніка, 1991. – 287 с.
9. Беларусы: в 8 т. // [склад. Сахута Я. М.]. – Мінск : Беларуская навука, 2005. – Т. 8: Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. – 2005. – 350 с.
10. Арнаменты Падняпроўя / [Нячаева Г. Р., Драбушўскі А. І., Кляус У. Л. та інш.]. – Мінск. : Беларуская навука, 2004. – 606 с.
11. Fryś-Pietraszkowa E. Sztuka ludowa w Polsce / Fryś-Pietraszkowa Ewa, Kunszyńska-Iracka Anna, Pokropek Marian. – Warszawa : Arkady, 1988. – 339 s.
12. Ганцкая О. А. Народное искусство Польши / О. А. Ганцкая. – М. : Наука, 1970. – 182 с.
13. Лившиц М. Я. Декор в народной архитектуре Молдавии / М. Я. Лившиц. – Кишинев : Штиница. – 1971. – 90 с.
14. Опреску Г. Народное искусство Румынии / Г. Опреску. – Москва : Искусство, 1960. – 78 с.
15. Paličkova-Pátkova J. Pismo a lidový textil / Paličkova-Pátkova Jarmila, Ludvikova Miroslava // Umění a řemesla. – 1986. – № 4. – S. 47–50.